

УДК 021.4(091)

О.А. Сіра

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКЦІЯ БІБЛІОТЕКИ ЯК ЗАКЛАДУ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Ретроспективний аналіз історії бібліотеки зумовлений необхідністю осмислення й розкриття її тенденцій та закономірностей становлення і розвитку як закладу культури. Бібліотека пройшла складний шлях, в якому змінювались акценти реалізації її функцій і напрямів діяльності, що визначалося відповідною суспільною потребою. Як складова соціальної системи, бібліотека завжди відображала прагнення суспільства до реалізації його ціннісних орієнтирів, виконувала першорядну роль у продукуванні вітчизняної культури, примноженні її здобутків і традицій, сприяла активізації культурного процесу та була важливим джерелом національної ідентифікації держави.

Стан наукової розробки проблеми. На різних етапах вітчизняної історії, залежно від політичних та соціально-економічних трансформацій, бібліотека зазнавала певних змін. Окремі питання з історії становлення і розвитку перших бібліотек при монастирях і соборах досліджували такі українські й російські вчені, як К.Абрамов, І.Акименко, Б.Володін, А.Глухов, Т.Горбаченко, В.Жук, Я.Ісаєвич, О.Кошіль, М.Кукушкіна, М.Слуховський, В.Ульяновський, М.Яременко. Наукові праці зазначених авторів висвітлюють роль і значення бібліотек у збереженні книжкових надбань, особливості їх культурно-просвітницької діяльності.

Оцінюючи стан дослідження діяльності бібліотеки як закладу культури в історії України, слід відмітити, що найбільш репрезентативними є наукові праці бібліотекознавців і книгознавців Д.Балики, К.Дерунова, В.Іванушкіна, Я.Керекез, А.Кровицької, В.Левицького, Ю.Меженка, І.Огієнка, С.Пастернака, К.Рубинського, С.Сірополка, Н.Фрідьєвої, Л.Хавкіної.

У межах досліджуваної теми науковий інтерес становлять праці Н.Апшай, Г.Бородіної, А.Волинець, Н.Грабар, М.Зніщенка, А.Малько, В.Мозгової, П.Рогової, Л.Ступак, в яких висвітлено проблеми становлення і розвитку бібліотек різних типів: дитячих, шкільних, бібліотек ліцеїв, ВНЗ, приватних книгозбірень при книжкових магазинах, а також діяльність народних бібліотек. Аналіз праць засвідчує, що вчені ввели у науковий обіг значний фактичний матеріал з історії становлення і розвитку бібліотек в Україні. Проте історія вітчизняних бібліотек у контексті закладів культури не була предметом спеціального комплексного історико-культурологічного дослідження.

Тому *метою нашого дослідження є аналіз бібліотеки як закладу культури.*

Перші бібліотеки з'явилися у часи створення Київської Русі при церквах і монастирях, дворах князів, дружинників та бояр. Найдавнішою вважається бібліотека, заснована київським князем Ярославом Мудрим при Софіївському соборі у 1037 р. [9; 179-180].

Найвизначнішою з монастирських бібліотек вважається бібліотека Києво-Печерської лаври (XI ст.), яка славилася цінним зібранням книг грецькою та церковнослов'янською мовами, виступала в ролі не лише зберігача творів мистецтва та розповсюджувача релігійних ідей, а й була центром книжності, де створювалися літописи, переписувалися та перекладалися книги, що сприяло піднесенню інтелектуального й морального потенціалу суспільства, впливало на формування світогляду та задоволення різноманітних інформаційних і культурних потреб населення.

Досить активно книгозбірні стали з'являтися в добу національно-культурного відродження (XVI-XVIII ст.). У той період в Україні з'явилися бібліотеки Львівського, Луцького, Кременецького, Київського, Чернігівського братств, що спрямовували свою діяльність на піднесення культурного рівня, виховання національної свідомості громадян. Роль братських бібліотек у культурному житті країни була різноманітною. Бібліотеки, виконуючи функції культурно-освітнього осередку, надавали можливість безоплатно користуватись книжками та часописами широким верствам населення [5; 126-132].

Вагоме значення в культурному житті суспільства відіграли бібліотеки «Просвіт», засновані не лише у великих містах, містечках і повітах, але й у найвіддаленіших селах України місцевою інтелігенцією. Просвітянські книгозбірні значною мірою виконували функції сучасних публічних бібліотек, книжкові фонди яких містили переважно українські книги, що сприяло задоволенню потреб користувачів у читанні рідною мовою [6; 57-61].

З метою поширення освіти серед широких верств населення діяли пересувні бібліотеки, які

отримали назву «мандрівних». Такі книгозбірні передбачалося передавати від філії до філії, від однієї читальні до іншої, що сприяло пропаганді вітчизняної книги та керівництву читанням і благотворно вплинуло на процес духовного відродження українського суспільства [7; 31-33].

У процесі розгортання культурницького руху по всій Україні впродовж XVIII ст. почали відкриватись бібліотеки при ВНЗ, училищах, ліцеях, що відіграло важливу роль у забезпеченні освітніх та загальнокультурних потреб студентської молоді. Бібліотеки перетворюються на доступні установи, у зв'язку з чим функція репрезентації набуває такого ж значення як і функція зберігання [6; 28; 9; 179-180].

Першорядну роль у продукуванні національної культури, примноженні її здобутків, активізації культурного процесу та національної самоідентифікації відіграв інтенсивний процес організації публічних бібліотек, що розпочався у першій половині XIX ст. [3]. Перша публічна бібліотека відкрилася 1829 р. в Одесі, що стало суспільним поштовхом до заснування їх в інших містах – Харкові (1833 р.), Сімферополі, Катеринославі (1834 р.), Житомирі (1853 р.), Кам'янці-Подільському (1832 р.), Рівному (1852 р.) [1; 95]. З часом бібліотеки як самостійні заклади культури набули широкого розповсюдження у великих селах і волосних центрах, повітових і губернських містах України. Тоді ж активно формуються бібліотеки громадських наукових товариств, комітетів грамотності, губернських архівних комісій, урядових і відомчих установ, недільних шкіл, а також народні бібліотеки-читальні та земські книгозбірні, що сприяли інтелектуальному розвитку суспільства [6; 28; 9; 179-180]. Змінюється й функціональна спрямованість діяльності бібліотек, на перший план виходить просвітництво, що сприяє модернізації, увиразненню публічного характеру бібліотек.

В історії розвитку бібліотеки як закладу культури XIX ст. вагоме значення мали приватні публічні бібліотеки, створювані при книжкових магазинах («бібліотеки для читання», «кабінети для читання» («cabinet de lecture»). За припущенням англійського дослідника П.Кауфмана, вперше зародилися вони у Франції наприкінці XVII ст. [2; 29]. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. відкривалися у Москві, Санкт-Петербурзі. В Україні такі бібліотеки вперше виникли в Одесі на початку XIX ст. [2; 29; 8; 5]. Це були заклади з постійним книжковим фондом, які за окрему плату надавали право користуватися послугами бібліотеки. За характером діяльності «бібліотека для читання» була наближена до книгарні, а інколи заміняла книжковий магазин, у якому можна було взяти книжку на короткий термін [2; 29]. Проте недоліком в діяльності приватних бібліотек було те, що вони могли припинити свою діяльність за рішенням власника і читачі втрачали можливість користуватися їх фондами. Тому постала необхідність відкриття таких бібліотек, якими мали б можливість користуватися усі верстви населення, а також отримувати не лише книги, а й періодичні видання.

Так, у 30 рр. XIX ст. виник новий вид публічних книгозбірень – губернські публічні бібліотеки, що відкривалися з ініціативи держави та за підтримкою прогресивних громадських діячів [3; 13]. Потреба суспільства у грамотному населенні, прагнення до знань зумовили у другій пол. XIX ст. появу громадських публічних бібліотек [3; 13]. Так, у XIX ст. і Україні поширено такі види публічних бібліотек: державні (губернські, російські, публічні), приватні («кабінети для читання» при книжкових магазинах та особисті), громадських організацій, товариств (народні, безкоштовні, публічні), земські (земські народні) [1; 96]. Кожна публічна бібліотека мала різні категорії читачів та відіграла значну роль у підвищенні культурно-освітнього рівня населення.

Становлення Центральної Ради та проголошення самостійності України у 1917 р. докорінно змінили політичну та соціально-економічну ситуацію в державі. Новий уряд розглядав бібліотеку як один із засобів пропагандистської діяльності, за допомогою якої можна впливати на суспільну свідомість. Відповідно відбувається масова реорганізація діючих бібліотечних закладів, розвивається нова система їхньої організації, що вимагало вироблення системи концептуальних засад розвитку бібліотечної діяльності, характерною особливістю якої було усвідомлення суспільної ролі бібліотеки, визначення її соціальних функцій і формування на цій основі концепції бібліотеки, яка б дозволяла ефективно використовувати її можливості для утвердження нового соціального устрою.

У 1920-х рр. бібліотеки розподілялися на масові та спеціальні і декларувалися як державні культурно-освітні заклади [4; 116]. Їх діяльність бібліотек зводилася до підняття культурного рівня населення міст і сіл, надання допомоги у подоланні неписьменності, розвитку творчих здібностей. З цією метою при бібліотеках відкривалися школи грамоти для дорослих та підлітків, працювали консультаційні пункти, гуртки любителів книги, українознавства, драматичні, хоріві, політичні,

природничо-наукові, літературні тощо. На абонементних і в читальних залах велася індивідуальна робота з читачами у формі рекомендаційних бесід, порад, консультацій, під час яких бібліотекарі репрезентували нову літературу, організовувалися лекції, обговорення книг.

З метою наближення книги до читачів, влаштовувалися різноманітні вікторини, карнавали книг, бібліотечні «вівторки», «четверги», «Дні бібліотеки», під час яких відвідувачі могли обговорити та подискутувати про книги, які безпосередньо розповідали про творчий шлях, життя, діяльність митців, науковців, відомих акторів тощо.

Важливе місце в обслуговуванні читачів посідала довідково-бібліографічна діяльність, що включала надання допомоги в пошуку джерел інформації, виконання усних бібліографічних довідок, складання рекомендаційних списків та посібників літератури з актуальних питань.

Після Великої вітчизняної війни одним із найважливіших завдань визначено аналіз стану фондів, встановлення власницької приналежності бібліотек, організація оцінки та ліквідації витрат. Розпочинається облік бібліотечних фондів з метою підрахунку втрат та фіксації наявного стану, а також опис майна, ремонт приміщень, пошкоджених унаслідок бомбардувань та пожеж, відновлення розстановки фондів, реконструкція бібліотечної мережі тощо. Так, 16 травня 1945 р. видається наказ Комітету в справах культурно-просвітницьких установ при Раднаркомі УРСР щодо упорядкування та зберігання фондів масових бібліотек, яким декларувалася необхідність проведення інвентаризації бібліотечних фондів з відповідним оформленням інвентарних книг. У 1946-1947 рр. ухвалюється низка офіційних документів щодо зміцнення районних та сільських бібліотек, зокрема, Постанова Ради Міністрів УРСР від 3 березня 1947 р., в якій йшлося про необхідність забезпечення бібліотеки приміщеннями та необхідним устаткуванням, налагодження бібліотечної, культурно-масової та політико-виховної роботи, створення відділів дитячої літератури.

Наступний крок – обов'язкова реєстрація бібліотек УРСР, оголошена у 1946 р. і завданням якої є облікування загальних витрат бібліотечного фонду та визначення матеріального і кадрового стану бібліотек. Унаслідок перевірки та реєстрації виявилось, що в 1946 р. в Україні функціонувало 2539 масових бібліотек з фондом у 7 млн. 610 тис. од. замість 31 млн. 324 тис. кн. напередодні війни. Отже, за офіційними відомостями, загальний обсяг книжкового фонду зменшився більше, ніж у чотири рази [4; 325-327].

Реконструкція бібліотечної мережі масових бібліотек відбувалася майже десять років: лише наприкінці 50-х рр. по всіх відомствах було зареєстровано 9921 бібліотеку з фондом у 34 млн. 757 тис. 756 кн. З них 17 млн. зберігалось в 275 наукових бібліотеках [4; 327]. Особлива увага приділялася комплектуванню книжкових фондів, поліпшенню обслуговування читачів, ідейно-політичному вихованню, розростанню масової роботи, допомозі пересувним бібліотекам [4; 328].

Аналіз діяльності бібліотек у 50-60-ті рр. ХХ ст. показує, що більшість із них у культурно-просвітницькій діяльності використовували диференційовані форми роботи, серед яких увага приділялася індивідуальному керівництву читанням, що забезпечувало оперативне, задоволення інтересів і запитів читачів. З цією метою використовували різноманітні методи пропаганди, серед яких – тематичні вечори, диспути, усні журнали та інші активні форми, які організовувалися в читальних залах. Найбільшого поширення набули читацькі конференції та лекції, що проводилися в комплексі з книжковими виставками, а також зустрічами з письменниками, творчими людьми. З огляду на підвищення уваги керівних органів до культурно-масової роботи, активно здійснюється лекційно-виставкова і консультаційна діяльність [4; 345].

У роботі бібліотек 70-80-х рр. ХХ ст. відбуваються кардинальні зміни, їх трансформація пов'язана з перетворенням традиційної бібліотеки на інноваційний поліфункціональний заклад культури; здійснюється перегляд засад бібліотечної діяльності, визначення її напрямів, форм та методів роботи. Особлива увага приділялася урізноманітненню форм роботи з читачами, зокрема, пріоритетним стає проведення спеціальних читацьких конференцій. Значна увага приділялася розвитку форм і методів організації бібліотечного обслуговування, пов'язаного з інформуванням громадян про склад та зміст фондів, організацією картотек нових надходжень та виставок. Популяризація фондів бібліотеки стає одним з її найактуальніших завдань. У пропаганді фондів з'являються нові, більш доступні для сприйняття публікою засоби популяризації, розробляються інноваційні програми культурно-освітньої діяльності, створюються спеціальні бібліотечні структури. Бібліотека як поліфункціональний заклад культури стала відповідати своєму специфічному призначенню – виражати зв'язок епох, репрезентувати досвід минулих поколінь шляхом примноження і збереження книжкових пам'яток. Результатом творчого пошуку в бібліотечній

діяльності стали нові моделі бібліотечних установ: бібліотека-музей, бібліотека-клуб, культурні центри, будинки народної творчості, українські світлиці і вітальні, літературно-музичні салони, аматорські клуби з вивчення народних звичаїв та обрядів, нестационарне обслуговування трудових колективів, які здійснюють соціально-побутове обслуговування населення. Особливістю таких бібліотек була поява нової інфраструктури, яка дозволяла, окрім бібліотечних видів діяльності, здійснювати «небібліотечні» – організацію і проведення концертних програм, шоу, фестивалів, майстерень, переглядів кіно та відеофільмів, екскурсій, відкриття сувенірних магазинів, кафе, ресторанів.

Визначальний період у розвитку бібліотеки як поліфункціонального закладу культури припадає на 1990-ті рр. – період демократизації, трансформацій соціально-економічних засад суспільного життя, що характеризується відмовою від радянських стереотипів та ідеологічних догм, політичної, культурної ізоляції, супроводжується пошуком нових моделей бібліотеки з метою оптимізації використання її багатоаспектних соціокультурних можливостей. Змінюються суспільні та культурні пріоритети, відкриваються нові можливості в просвітницькій та культурно-дозвілєвій діяльності, вдосконалюється інфраструктура бібліотек, створюються нові умови для розвитку їх соціальних функцій з метою популяризації книжкових фондів та активної участі у суспільно-політичній, економічній, культурній сфері незалежної суверенної держави.

У 1992 р. відбувся I Всеукраїнський конгрес бібліотекарів, на якому були актуалізовані сучасні завдання стосовно діяльності бібліотек з урахуванням потреб нового суспільства, розвитку української державності, національної освіти, науки, культури [4; 7]. Виникає новий правовий простір: створюється національне бібліотечне законодавство, зокрема, ухвалюється Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995 р.), що надає широкі можливості для розвитку стратегічних напрямів діяльності бібліотек різних типів і видів.

У час розбудови молодого держави бібліотека, незалежно від відомчого підпорядкування, є центром просвіти, який здійснює значний внесок у відродження української культури. У бібліотеках розвивається інтегрований напрям комунікативно-інформаційних технологій, що робить її привабливою для сучасного користувача. Ускладнюється і модернізується організаційна структура, урізноманітнюються форми роботи з відвідувачами, культурно-просвітні заходи набувають нового змісту, стають культурно-дозвілєвими форумами, зростають показники роботи.

Сучасна бібліотека – поліфункціональний заклад культури, місце зустрічі та спілкування різних верств населення: представників різних національностей та культур. Бібліотека сприяє діалогу між різними соціальними верствами населення, популяризує культурні цінності та прискорює демократичний розвиток, є гарантом доступності інформації. В умовах інформаційного суспільства вона покликана надавати можливості для безперервної освіти, сприяти засвоєнню користувачами вмінь та навичок знаходження і використання інформації.

Економічні перетворення в державі, формування ринкових відносин, змінили образ сучасної бібліотеки. Роздержавлення й демонополізація економіки сприяли переходу на нові умови господарювання та стимулювали до запровадження бібліотеками такого виду діяльності, як надання платних послуг. Тому паралельно з культурною діяльністю бібліотеки здійснюють й комерційну, спрямовану на одержання прибутку. З цією метою вони освоюють додаткові види діяльності: проведення дозвілєвих заходів, освітніх програм, організацію торгівлі, роботу кав'ярень, надання в оренду власних приміщень для приватних прийомів, урочистих заходів, вечорів відпочинку тощо.

Форми надання інформаційних послуг бібліотеками в умовах сьогодення різноманітні, починаючи зі зручної для самостійного користування веб-сторінки, надання структурованої інформації стосовно потрібної літератури до проведення інформаційно-консультаційної роботи. Серед напрямів інформаційної діяльності сучасних бібліотек – надання довідкових послуг із міжнародного та національного права, діяльності міжнародних організацій, загальних статистичних даних тощо. Отже, ретроспективний аналіз особливостей функціонування бібліотеки на різних етапах культурно-історичного розвитку суспільства доводить, що вона пройшла складний еволюційний шлях, у ході якого змінювалася її соціальна роль та суспільне призначення.

Аналіз процесів, що відбувалися в бібліотеках, дозволив дійти висновку про якісні зміни в соціальній ролі бібліотек як закладів культури, перебудову форм і методів їх діяльності, що відіграло важливу соціокультурну роль у прилученні різних верст населення до книги і читання, поширення освіти, культури, збереженні української мови, побуту народу у складних історичних суспільно-політичних умовах. Аналіз діяльності бібліотеки доводить, що саме вона є тією інституцією, що

інтегрує усі види та форми поширення знань, забезпечує єдність інформації, освіти, культури, виховання, синтезуючи педагогічну, освітню, культурну та самоосвітню діяльність.

Отже, феномен бібліотеки як закладу культури полягає в тому, що впродовж віків і в залежності від соціально-політичного становища українського суспільства вона видозмінювала свій статус та напрями діяльності, пройшла декілька взаємопов'язаних історичних етапів розвитку – від початкового збирання універсального книжкового рукописного фонду до практичної реалізації ідей, пов'язаних із комплектуванням, зберіганням, використанням її інформаційного потенціалу, розвитком соціальної ролі, змісту та принципів діяльності.

Джерельні приписи

1. Ашаренкова Н.Г. Вітчизняна публічна бібліотека в історичній ретроспективі: пошуки шляхів оновлення / Н.Г. Ашаренкова // Вісник ДАКККіМ. – 2000. – № 2. – С. 93-98.
2. Бородіна Г.Г. Мережа бібліотек півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.08 / Бородіна Галина Григорівна. – К., 2003. – 182 с.
3. Волинець А.А. Становлення та розвиток мережі публічних бібліотек України (XIX – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.08 / А.А. Волинець. – К., 1998. – 17 с.
4. Дубровіна Л.А. Бібліотечна справа в Україні в XX столітті / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко; НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; Ін-т рукопису. – К., 2009. – 530 с.
5. Ісаєвич Я.Д. Бібліотека Львівського братства / Я.Д. Ісаєвич // Бібліотекознавство та бібліографія: Республ. міжвід. наук.-метод. зб. – Вип. 3 / Міністерство культури української РСР. – Х., 1966. – С. 126-132.
6. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923 рр.) / Таїсія Ківшар. – К.: Логос, 1996. – 339 с.
7. Кунанець Н. Мандрівні бібліотеки товариства «Просвіта» Галичини (перша половина XX ст.) / Н.Кунанець // Бібл. планета. – 2005. – № 1. – С. 31-33.
8. Радзивіло А.А. Перша публічна бібліотека у Києві («Аптека для душі» П.П. Должикова) / А.А. Радзивіло // Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наук. праць. – Вип. 2 / Національна парламентська бібліотека України. – К., 1997. – С. 5-11.
9. Українська архівна енциклопедія / Ред. С.С. Артамонова, А.М. Катренко; Державний комітет архівів України; Укр. наук.-дослідн. ін-т архівної справи та документознавства. – К., 2008. – С. 179-180.

Резюме

Розглядаються передумови виникнення та етапи становлення бібліотеки як закладу культури, аналізуються її національна специфіка, напрями й тенденції розвитку в контексті трансформації суспільного устрою.

Ключові слова: бібліотека, діяльність, культурно-масова діяльність, інформаційна діяльність, довідково-бібліографічна діяльність.

Summary

Sira O. Historical retrospective view of library as to establishment of culture in Ukraine

The paper provides an overview of historical preconditions for the advent and the main phases of development of the library as a cultural establishment, and analyzes its national specifics and development areas and trends within the context of transformation of social order.

Key words: library, activity, mass cultural activity, political and educational activity, informational activity, bibliographic reference activity.

Аннотация

Рассматриваются предпосылки возникновения и становления библиотеки как учреждения культуры, анализируются ее национальная специфика, направления и тенденции развития в контексте трансформации общественного строя.

Ключевые слова: библиотека, деятельность, культурно-массовая деятельность, информационная деятельность, справочно-библиографическая деятельность.